

SZÁZ PÁL

Mnémoszüné és Mózes

Felejtés, önéletrajziság, invenció Borbély Szilárd kései műveiben a hagyaték tükrében

A B S Z T R A K T

A tanulmány a Borbély Szilárd életművében artikulálódó emlékezet–felejtés problémát vizsgálja az önéletrajziság kontextusában. A szerző interjúiban és én-szövegeiben említett tapasztalat, a személyes emlékek törlődésének és az önelbeszélés emiatt való kudarcának felvázolásával indít, majd szépirodalmi szövegpárhuzamokat elemez, mindenekelőtt az *Ekhó a verandán* című verset. Mnémoszüné, az emlékezet istennője íródik be Borbély életművébe, aki nála Léthé szerepét is átvéve egyben a felejtés ura. A tanulmány a kultúrtörténeti kontextusok elemzésével amellől érvel, hogy Borbélyra hathattak az orfikus elképzelések. Az *Ekhó a verandán* és a *Nincstelének* című regény szöveghelyeiben megfogalmazott felejtés, illetve emlékfabrikálás során az anamnézis eszköze az invenció lesz (Vico fogalmát alkalmazva: ingegno). A tanulmány Jacques Derrida és Paul de Man nyomán problematizálja az emlékezet és önéletrajziság viszonyát. Majd de Man tükör-modell fogalma nyomán (palimpszesztusa, Narkisszosz és Ekhó mítosza kontextusában) értelmezi a verset. Egy, a család történetéről beszámoló magánlevél elemzése során érzékelhetővé válik a referencialitás és az identitáskonstruálás invenciója közötti ellentmondásos viszony Borbély önéletrajzi szövegeiben, különösen a *Nincstelének*ben. Az én elbeszélhetősége az életmű alakulása során a jövő, az utódoknak való emlékhagyás szempontjából artikulálódik. Mintegy a mózesi záchor parancsát követve metonimikusan a kollektív emlékezetet a személyessel cseréli fel. A *Nincstelének* így személyes exodus-történetként válik olvashatóvá.

Felejtés, avagy a törlődő emlékezet

Borbély Szilárd műveiben az emlékezet témája és a felejtés problémája, az életmű épülésével párhuzamosan, egyre nagyobb hangsúlyt kap. Bár korábbi példákat is említhetnénk, már a *Hosszú nap el* című lírai oratóriumában is felbukkan, félig játékosan, félig ironikusan, a felejtés tapasztalata – mindenekelőtt az *És majd e test elfelejt mindent. És...*, illetve az *és, majd e test, e test, majd elfelejti...* kezdetű szekvenciákban.¹ Az életmű fordulópontját, paradigmaváltását jelentő *Halotti Pompa* – amellől, hogy maga is a kulturális emlékezetből merít – szintén több versben tematizálja a felejtést, különböző módokon. Az *Aeternitas* (2) kezdetén a lírai én kijelenti, hogy „Az Örökkévalóságot / elfelejteném”, a *Végző dolgok. A pokol* című vers alanya nem tud felejtetni, míg az *Ámor és Psziché Szekvenciák XVIII.* ciklus *A tudat egykori tájai* című különös,

¹ BORBÉLY Szilárd, *Hosszú nap el. Drámai jambusok*, Jelenkor, Pécs, 1993, 19, 28.

túlvilági darabja a halál utáni felejtésről beszél. A *Haszid Szekvenciák XIII.* darabjának újraírt pszeudokabbalisztikus teremtéstörténetében Reb Hersele megjegyzi: „»A tudás: // Isten felejtése«”.² A ciklus *XVI.* darabja szintén a mítoszkorrekciós eljárás példájának minősíthető, egy zsidó legendát használva fel Reb Taub egy spekulatív allegóriát ad elő a mindennapos felejtésről és anamnéziszről: „[...] Az emlékezés nem volna lehetséges, ha nem halnánk meg / minden nap. A Halál Angyala éjjelente / elveszi a lelkünket a Sheolba. Kitörli // belőle az Én-t, majd visszahozza. Reggel, / amikor felkelünk, a Sekhina ismét // a homlokunkra írja az Alefet [...]”.³

E néhány példában az individuális emlékezet, az anamnézis, a felejtés mint az emlékek hiánya, illetve tűnékenysége tematizálódik, a poézis képszerűségébe rejtve a filozófiai – episztemológiai és ontológiai – kérdésfelvetést. Borbély számos munkája azonban a kollektív és kulturális emlékezetet szempontjából is jelentős, ugyanis a szövegek köziség és kultúrák köziség jelenségei folytán kulturális emlékeket aktivizálnak (anamneizálnak), amelyek a zsidó, keresztény és antik hagyományból származnak, ám amelyek felhasználása enyhén szólva is ambivalens, gyakran kimondottan szubverzív, a dogmarendszerek szempontjából – nem utolsósorban a kulturális hibriditás okán – heretikus viszonyba kerül a hagyománnyal. Mindenekelőtt az életmű fordulópontjának minősülő *Halotti Pompa* verseire, illetve az ettől elválaszthatatlan *Míg alszik szívünk Jézuskája* és *Szól a kakas már* című drámákra vonatkozik ez a megállapítás. De persze több olyan Borbély-mű is igényt tart a kulturális emlékezet szempontjából való vizsgálatra, amely a szövegek köziség miatt, vagy a műfajiság által kapcsolódik a hagyományhoz. Az életmű vége felé pedig a kulturális felejtés is irodalmi témává válik, gondoljunk csak mindenekelőtt *Az Olaszliszkaira*, vagy a *Nincstelénekre*, esetleg a *Bukolikájánra*. „A falu egyszerre emlékszik és felejt. Közben szétválogatja a fontosat a kevésbé fontostól” – olvashatjuk a *Nincstelének*ben.⁴ A kulturális emlékezet, a memória viszonyainak feltárására eddig is több tanulmány vállalkozott, amelyek közül témánk szempontjából Harmath Artemisz érzékeny és körültekintő elemzése igazán releváns. Ebben a személyes és kollektív emlékezet összetett viszonyait és a mitikus mintákat térképezi fel a *Halotti Pompában*.⁵

A következőkben a személyes emlékezet és a felejtés problémájának artikulálását szeretném megvizsgálni, hiszen Borbély életművének a *Halotti Pompától* számítható második szakaszában nemcsak a kollektív (vagy regionális) és kulturális emlékezet hangsúlyos, de a személyes is. Különösen igaz ez az erősen önéletrajzi, vagy az önéletrajziság jegyeit hordozó utolsó művekre, amelyek értelmezését szinte azonnal a személyes emlékezet és a fikcionalitás viszonyának latolgatása jellemezte. Éppen ezért a személyes emlékezet és felejtés problematikáját az életrajziság szempontjából érdemes megközelíteni, sőt, a Borbély-életműben ritka, explicit önvallomások felől kell kezdenünk a vizsgálatást.

² BORBÉLY Szilárd, *Halotti Pompa. Szekvenciák*, Kalligram, Pozsony, 2006, 159.

³ *Uo.*, 168.

⁴ BORBÉLY Szilárd, *Nincstelének. Már elment a Mesijás?*, Kalligram, Budapest–Pozsony, 2013, 72.

⁵ HARMATH Artemisz, *Kacér romok. A kortárs magyar líráról*, Kalligram, Pozsony–Budapest, 2012, 83–105.

Személyes felejtés és anamnézis

Borbély Szilárd digitális hagyatékában,⁶ a „Kafka_fia” nevű mappában és a „fejezetek” almappában a *Kafka fia* kiadása függelékében is szereplő NKA pályázati szinopszis szomszédságában található „Az_arvaság” című, Rich Text formátumú fájl, amelyet a tulajdonságaiban található adatok szerint 2009. november 8., vasárnap, 10:46-kor mentett utoljára a szerző. A több mint három és fél flekk terjedelmű, *Az arvaság* című szöveg, amelyet a fájl tartalmaz, a következő keltezéssel zárul: „Literarisches Colloquium Berlin / Wannsee, 2009. november 8.”⁷ Ezek szerint tehát egyrészt később nem tért vissza a kéziratához a szerző, másrészt pontos életrajzi vonatkozást kapunk: 2009 őszén Borbély Szilárd a Literarisches Colloquium ösztöndíjasa volt. Hogy miért készült a szöveg, nem tudni, hiszen fogjuk fel bár szabadon a „műfajt”, nem lehet sem munkatervnek, sem az alkotói ösztöndíjról szóló beszámolóknak tekinteni. Minden bizonnyal belső indíttatásból keletkezett, az emlékhagyás, az összegzés különleges helye és ideje indokolja a keltezés használatát. A fájl elhelyezése is éppily talányos: sem világában, sem témájában nem illeszkedik a *Kafka fia* kézirataihoz, hacsak nem az önéletrajziság jogcímén, hiszen a töredékben maradt regény elejére kerülő emlékező, önéletrajzi részekhez áll a legközelebb. Annyi viszont leszögezhető az elhelyezésből ítélve, hogy írója nem magánhasználatú személyes szövegnek szánta.⁸

Az írás kimondottan önvallomás, amelyben a narrátor önmaga életével vet számot, az énelbeszélő önmaga eredete feltárásának problémáit beszéli el. Ezzel kezdi: „Már felnőt ember voltam, saját családdal, amikor kutatni kezdtem a gyerekkorom történetét, amelyet addig mindig eltoltam magamtól.”⁹ Az írás e narratív eredetfeltárás sorozatos kudarcáról beszél, amely a feledés miatt lehetetlenül el. Az énelbeszélő egy-egy történettel – a kutakodást és a szó szerinti (levéltári) kutatást is beleértve – gyakran hónapokat tölt el, azok elbeszélése végül mégis elbizonytalanodik, és az alkotói folyamat félbeszakad, vagy félbeszakítják és elsodorják a napi teendők:

Csak évekkel később lepődtem meg néha, amikor a könyvespolc mögé becsúszott füzeteim nagytakarításkor kiestek, vagy a számítógép könyvtárait rendeztettem, és beleolvastam régi, számomra már felidézhetetlen dátumokat viselő dokumentumokba, amelyekben elbeszélésekre találtam, jegyzetekre egy-egy történethez, könyvtári vagy levéltári források jelzeteit, de ilyenkor sem tudtam már előbányászni a múlt kútjaiból azokat az emlékeket, hogy vajon miféle lelkesedés volt az, amely akkoriban, hetekre vagy hónapokra, magával ragadhatott és arra bírta, hogy céltalan

⁶ Digitális hagyaték alatt annak a mindeddig feldolgozatlan és katalogizálatlan elektronikus anyagnak az összességét értem, amely a szerző különféle adathordozóiról (az általa használt számítógépekről és pendrive-okról) származik, és amelyhez a költő özvegye, Mészáros Ágnes révén jutottam hozzá. Bizalmáért ezúton is hálás köszönet illeti.

⁷ BORBÉLY Szilárd, *Az arvaság*, Kalligram 2023/10., 6.

⁸ Az írást Z. Varga Zoltán *Önéletrajzi töredék és talált szöveg* fogalmai, illetve a töredékesség nyomán érdemes megközelíteni. Z. VARGA Zoltán, *Önéletrajzi töredék, talált szöveg, illetéktelen olvasó*, Partitúra 2010/2., 41–63.

⁹ BORBÉLY, *Az arvaság*, 4.

munkába fogjak. Így volt ez betegségeim mélységeiben, amikor a mélabú vagy a pánik nyűgözött le, amikor kimenni a szobából iszonyatos erőfeszítések után sem sikerült, és napokig készülődtem arra, hogy holnap majd felveszem a kabátom, húzok cipőt és elmegyek a közeli boltba venni egy kiló kenyert és tejet.¹⁰

A felejtés tehát, amely sorozatos kudarcba fullasztja az elbeszélést, a napok eseményzajlása és az alkotói folyamat válsága mellett a depresszióból fakad, s amennyiben azt az én krízisének véljük, ez a krízis magára az elbeszélésekre hat ki, amely végül törlődik az emlékezetből. Az én szembesülése ezekkel az elbeszélésekkel a saját kézirat-töredékein keresztül a platóni anamnézis allegorikus aktusa: az én saját elfelejtett történeteit (töredékeit) olvasva emlékezik vissza.

Nem ez az első és egyedüli olyan önéletrajzi jellegű szöveg, amelyben Borbély a depresszió és a felejtés viszonyát taglalja. Ezek további vizsgálata előtt azonban jó tudatosítani, hogy a személyes felejtés tematizálása az életmű én-szövegeiben a 2006 őszén publikált interjúkkal indul meg az apa, Borbély Mihály május 26-i halálát követően.¹¹

A legfontosabb felejtésről szóló szöveghelynek, amely *Az arvaság*ot is segít kontextualizálni, a 2006 őszén és később több helyen és változatban megjelent *Ráérő idő* című, Molnár Csabával folytatott beszélgetés minősül.¹² Ebben ugyanis részletesen beszél Borbély a depressziójáról, például arról is, hogy a gyógyszeres kezelés hatására törlődtek az emlékei. Az egymásra következő nehéz időszakok és a felejtéssel való szembesülés tapasztalata a két szóban forgó szövegben összeolvashatóak.¹³ A *Ráérő idő*ben emlegetett gyermekkori depresszióról más interjúban is beszél később.¹⁴ *Az arvaság* azonban a depressziós időszakok ismétlődéséből egy súlyos mély-

¹⁰ *Uo.*, 5.

¹¹ BORBÉLY Szilárd, *Kötelességem írni a szegénységről* (beszélgetés Barna Péterrel), *kultura.hu* 2013. június 6., <https://kultura.hu/kotelesssegem-irni/> (Hozzáférés: 2023. október 31.). „Édesapám halála után megértettem, mi az arvaság. Mindaddig az ember gyerek, amíg él legalább egy szülője. Gyerekkoromban megfogadtam, hogy nem beszélek arról, ami abban a faluban történt, ahol az első kilenc évemet töltöttem. Ezt betartottam sokáig, de apám halála után nem volt többé miért fenntartani ezt a fogadalmamat.” *Uo.*

¹² Az interjú szöveggenézise a digitális hagyatékban több változatban mentett fájlok összevetésével rekonstruálható. A beszélgetés megjelent: BORBÉLY Szilárd, *Minden írásnak saját ideje van*, Magyar Lettre Internationale 2006/2007 tél, 13–14. (rövidített változat); *Elmozdulások. Beszélgetés Borbély Sziláddal*, Forrás 2008/7–8., 99–108. A *terasz.hu*-n a beszélgetés szintén megjelent (2006. november 17.), de nem kereshető vissza. A továbbiakban a kötetbeli változatot hivatkozzuk: BORBÉLY Szilárd, *Ráérő idő* (Beszélgetés Molnár Csabával) = *Uő.*, *Egy gyilkosság mellékszálai*, Vigília, Budapest, 2008, 161–178.

¹³ „Ahogy visszagondolok, már iskolás korom előtt is, aztán közben is volt két-három igen mély időszak, aztán húszas- és harmincas éveim közepén ismét. Úgy tíz évenként rendszeresen depressziós lettem, mert valahogy nem éreztem a magam helyét.” BORBÉLY, *Ráérő idő*, 172.

¹⁴ „Feldmár András meghatározása szerint az elnyomás és a kifejezés hiánya vezet el a depresszióhoz. A környezet és az egyén közötti hasadás depresszióban jelentkezik, amelyből úgy lehet kijönni, ha más szinten újraépíti az ember a saját személyiségét és más viszonyt talál a kívül levő világ elviseléséhez. Ezt nekem többször meg kellett ismételnem. Kegyetlenül nehéz dolog, de mégis ez a konfliktusos viszony egyik leghatékonyabb kezelése. Én gyermekkori depresszióval válaszoltam, és azt hiszem, bár ez paradoxon, ez segített rajtam. Akkor ezt persze senki nem vette észre, örültek, hogy csendben van a gyerek. Az elnyomásnak és a kifejezésnek köszönhetem, hogy megtanultam kezelni és túlélni az egészet. Vagyis a depresszióknak. De ezek nem lezárható folyamatok.” BORBÉLY Szilárd, *Pusztító csend* (Kertész Anna interjúja), *Vasárnapi Hírek* 2013. augusztus 4., 10.

repülést emel ki, amely harminchárom éves korában (tehát 1996-ban) kezdődött, „és hosszú évekig, egy évtizednél is tovább időzött nálam.”¹⁵ Ez a krízis Berlinhez kötődik, az elbeszélés ezt a megírás jelene felől, tizenhárom év távlatából reflektálja (1996–2009).

A *Ráérő időben* az olvasható, hogy a felejtés a gyógyszeres kezelésnek köszönhető: „Ilyenkor be-bekerültem valamilyen klinikára, hosszabb-rövidebb ideig. Gyógyszereket adtak, amelyek segítettek elvenni az emlékeimet. De azok, azt hiszem, maguktól is eltűntek volna. Ahogy a gyerekkorom emlékeiből egy-két nap maradt meg, miközben hosszú évekről semmi.”¹⁶ Az utolsó mondat bizonytalansága árulkodó, hiszen a három évvel későbbi *Az árvaságban* a felejtés forrását már nem konkretizálja, de költői képalkotással, misztifikálással indokolja meg. A harmincharmadik év depressziója állítása szerint az emlékezet kríziséből fakad: nem tudja a felnőttkorba való átmenettel lezáruló gyermekkor élményeit lezártnak tekinteni, s úgy viszonyulni hozzá, akár a fényképalbumhoz. Az én nem tudja elbeszélni saját eredetét az elfelejtett emlékek miatt: „Az emlékezetem kitörölte ezeket a képeket, feledésbe borította a múltat, mintha mögém lépett volna egy démon, amely fekete selyemkendővel kötötte be a szemem.”¹⁷ Ugyan már *Az árvaság* bevezető passzusa tematizálja az én eredetének elbeszélését ellehetetlenítő fullasztó felejtést, mint az emlékek hiányát, s itt is transzcendens okot nevez meg, tehát misztifikál, a „démon” szerepében azonban itt az Örökkévaló áll:

Csak mikor már egyedül maradtam, szüleimet kitörölte belőlem a felejtés, akkor jutott eszembe, hogy vajon miért is engedte az Örökkévaló, áldott legyen a neve, hogy a tudat titokzatos útjain járó emlékezet kitörölje belőlem mindazt, ami a szüleim furcsa, erőfeszítésekkel teli, de cél és irány nélküli története volt ezen a földön. Ha engedte az emlékezet ura, aki az idő ura is, hogy az a különös hatalom, amely az egyes ember emlékezetét irányítsa, kitörölje belőlem [...].¹⁸

Az emlékek törlésének Isten nem aktörje, az „emlékezet ura” csupán lehetővé teszi, megengedi a felejtést az egyén emlékezetének. Különös, hogy más önvallomásos, önéletrajzi szövegében Borbély a felejtést saját magától eredezteti: *A jelentés sem a szövegben van* című interjújában a gyermekkori depressziós időszakok eredményeképpen a szándékos felejtésről, készarva törölt emlékekről beszél.¹⁹ Vagyis

¹⁵ BORBÉLY, *Az árvaság*, 5.

¹⁶ BORBÉLY, *Ráérő idő*, 172.

¹⁷ BORBÉLY, *Az árvaság*, 6.

¹⁸ *Uo.*, 4. (A mondat a kéziratban befejezetlen.)

¹⁹ „Úgy tanultam meg ezt a világot, hogy tudtam, el fogom felejteni. Sőt minél hamarabb el akarom felejteni. Ezért nincsenek emlékeim, kitöröltem a tudatomból szinte mindent. Nincs nosztalgiam a gyerekkorom, a falu, a román–rutén–sváb–bajor–cigány–magyar–zsidó keverék kultúrájú Szatmár megye, a kamaszkor stb. iránt. Egyáltalán nincsenek emlékeim önmagam történetéről. Vagyis csak minimális. Ma már, visszagondolva a gyerekkoromra, tudom, hogy mindennek az eredménye az volt, hogy több gyermekori depressziós időszakot vészeltem át.” BORBÉLY Szilárd, *A jelentés sem a szövegben van* (Borbély Szilárddal beszélget Fodor Péter), *Alföld* 2006/9., 46.

– ahogy arra Ariana Fabiszewska rámutat – a felejtés a traumatizáltságra adott válasznak tudható be.²⁰ Szintén szándékos felejtésről beszél, s hasonlóan okolja azt meg Borbély az *Egy elveszett nyelv* című önvallomás-esszéiben is, ahol a falu elhagyását (elárulását) úgy írja le, mint migránstapasztalatot. Önmagát első generációs kulturális migránsként definiálja, aki társadalmi sikerességének zálogaként önmaga múltját szándékosan elfelejti, „akinek el kell tüntetni az árulkodó nyomokat, amelyek a múltja felé vezetnek.”²¹

Az én történetének elbeszélését ellehetetlenítő felejtés eredetét tehát különféleképpen beszélik el Borbély én-szövegei. Térjünk azonban vissza a *Ráérő idő* című interjúhoz, amely *Az árvasághoz* a legközelebb áll, a fent említettek miatt azért is, mert azonos élményt, az elfelejtett saját kéziratok megtalálását rögzíti, amelyek (újra)olvasása itt is az anamnézist szolgálja:

A depressziós időszakok után borzasztó tapasztalat volt, amikor előkerültek, vagy elővettem papírokat, úgynevezett kéziratokat, amelyen láttam a kezem írását, de hogy az mit jelent, mire vonatkozik, mikor és főként milyen céllal írtam oda, ezeket már képtelen voltam felidézni. Mintha nem is én lettem volna az, aki valamikor ott elkezdett valamit írni, csinálni, pedig tervek, vázlatok, próbák voltak ott, amelyeknek biztos el volt gondolva a rendjük. De erre már nem emlékeztem. Félelmetes az ilyesmi, mert mintha kettő lenne belőled, vagy még több, akik nem állanak kapcsolatban egymással. Valami, ami benned van, az nem függ össze semmivel, ami korábban voltál. Kezdheted az egészet előlről. Többször előlről kezdtem már, valahogy mindent újra meg kellett tanulni. Nem volt már olyan hosszú ideig tartó, mint amikor először vettem át az anyagot, inkább emlékeztetett a vizsgára való ismétlésre. Átnézed, és visszaemlékszel. De ha nem ismételnél, biztosan nem emlékeznél már semmire. És amikor megkérdezik, ott állsz, mint a számár a hegyen, és fogalmad sincs, mit kell tenned.²²

Az ember tehát úgy válik önmaga töredékes eredettörténetének olvasójává, hogy elfelejti saját szerzőségét. Felszámolva az önéletíró-szerző, valamint az önéletírás elbeszélőjének és főszereplőjének az azonosságát,²³ mintha csak idegen történeteket olvasna. A személyes, kitörölt emlékek visszaidézése, az anamnézis e ponton a fikcióolvasás tevékenységére emlékeztet.²⁴

²⁰ Ariana FABISZEWSKA, *A transzkulturalizmus traumái Borbély Szilárd Nincstelének című regényében*, *Irodalmi Szemle* 2019/10., 68.

²¹ BORBÉLY Szilárd, *Egy elveszett nyelv*, *Élet és Irodalom* 2013. július 5., 13.

²² BORBÉLY, *Ráérő idő*, 172.

²³ Philippe LEJEUNE, *Az önéletírói paktum*, ford. VARGA Róbert = *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2003.

²⁴ A további fogalomhasználatra nézve e ponton szükséges Platón nyomán különbséget tenni a két kognitív és pszichológiai folyamat, a *mnēme*, a folyamatosan meglévő, megszakítatlan emlékezés, illetve a visszaemlékezést vagy felidézést jelentő *anamnēsis* között. Utóbbinak orvosi jelentését (kórelőzmény feltárása) vagy a liturgikus teológia kulcselveként való használatát (Vö.: „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre” Lk 22:20) is fontos tudatosítani.

A harmadik eset Borbély életművében, amely szintén ugyanezt a tapasztalatot rögzíti, nem létezik a maga szövegszerűségében: Az *Író(k) szanatóriuma* című beszélgetéssorozat keretében hangzott el. A 2012. április 17-én rendezett esten beszélt róla a szerző, amelynek házigazdája Keresztury Tibor volt, a hangfelvétel a YouTube-on is elérhető.²⁵ A felvétel 16. percénél beszél Borbély gyermekkori depresszióiról, 18. percénél pedig az emlékek kitörlődéséről, a felejtésről, illetve az anamnézis, a megtalálás tapasztalatáról, valamint ennek a „tudatot állandóan átíró, átrendező hatás[áról], hogy eltűnnek dolgok, és valami folytatódik, de nagyon sokminden elvész.”

Mnémoszüné, a sötét fényű

Az életrajzi paratextusokon és én-szövegeken túl a felejtés tapasztalata fogalmazódik meg az *Ekhó a verandán* című versben is, amelynek fő témája a saját múltra való visszaemlékezés lehetetlensége, illetve az anya idegösszeomlása. Az emlékezés kudarca összeolvasható az imént tárgyalt én-szövegekkel, a versben szereplő enigmatikus „abból a korból” fordulat az életrajzi olvasat által konkrét referenciát kap: a szerző gyermekkori depressziójának időszakát, illetve az ebből kifolyó felejtést jelöli. Akár *Az árvaságban*, e versben szintén transzcendens erő hatásának tulajdonítja a felejtést. A kötet világához illeszkedve az antikvitásból merít: Mnémoszüné, az emlékezet görög istene „veszi el” az emlékeket, vagyis a felejtés az emlékek hiányállapotának és folyamatának, illetve megvonásnak, megfosztásnak felel meg. Pszichológiai szakszókinccsel határozva meg: az úgynevezett epizodikus emlékezet diszfunkciójáról van szó, anterográd, disszociatív amnéziáról.²⁶

A vers kezdősora a *Bukolikájában* jellegzetes címadásaira emlékeztet, igaz, azok konkrétságától messze rugaszkodik a „sötét fényű” attribútum, amelynek oximoronja az Istennő paradox természetére utal: az Emlékezet úrnője felelős a felejtésért is:

Mnémoszüné, a sötét fényű, az istenek kegye- vagy büntetéseként elvette tőlem az emlékezet terhét. Nem emlékszem az emlékeimre. Se magamra, se másra szinte abból a korból. Csak néhány tájra vagy szagra. De a szavakra nem, sem az elbeszélhető beszédre. [...]
Nem tudok arról, aki voltam, ezért nincs bennem, nem maradt szinte semmi, ami hozzákötne ahhoz, aki volt az, aki voltam. Úgy hajlok életem vize fölé, hogy

²⁵ https://www.youtube.com/watch?v=2LEK50K327I&ab_channel=%C3%8Dr%C3%B3koltja (Hozzáférés: 2023. október 31.)

²⁶ Stephanie LEONG – Wendi WARTS – Caroll DIEBOLD, *Dissociative Amnesia and DSM-IV-TR Cluster C Personality Traits*, Psychiatry (Edgmont) 2006/1., 51–55.

2a
csak a felszínét látom: a pillanat változó tükrébe nézek
bele mindég. Az idő elfutó folyó,
[...]
túlpártján kimossa a
földet és lerakja [...]²⁷

Ebben a citátumban nem az emlékezet hiánya hiúsítja meg az elbeszélést és az önéletrajzi beszédet, hanem egyenesen magától a beszédetől, a szavak lehetőségétől fosztja meg Mnémoszüné a lírai ént. A múlt nemtudása a jelenvalóra való figyelemmel kompenzálódik. Az „életem vize” metonímia mintha az idő mint folyó metaforájában folytatódna, hiszen a felszín „változó tükré” a folyóvizet jellemzi. A vers további részében a síksági táj arculatát formáló folyóvizek munkájának leírása következik, az idő, illetve az emlékezet/felejtés allegorikus leírása. Talán érdemes felhívni a figyelmet a Szuromi Lajos emlékére írott kötetnyitó vers „a Lét vizén” fordulatának intratextuális szövegpárhuzamára, amelyen fejfák és faragott kövek úsznak el.²⁸ Az *Ekhó a verandán* egy későbbi pontján újra visszatér a felejtés problémájára. A lírai én nem tud visszaemlékezni arra az emberre, aki náluk járt gyerekkorában – lehet, hogy Petri György volt az.²⁹ Az emlékezés és a képzelet vagy invenció (kitalálás) elválaszthatatlanná válik, pontosabban az emlékezés metonímiája az imagináció lesz.

Az *Ekhó a verandán a Bukolikájában* nagy anyaverse, az anya idegösszeomlására emlékezik vissza az emlékezéstől megfosztott lírai én. Nem emlékszik a beszédre és a szavakra, mégis visszaemlékezik gyerekkora egy időszakára, illetve az anyja állapotára, aki pedig „nem beszélt a szavakkal” és akinek „szótlan csendje”³⁰ a *Nincstelének* párhuzamos szöveg helyéhez kapcsolható, ahol az anya szintén „Nem beszél.”³¹ Az anya csupán a (vég)szavakat ismétli, a vers zárata a címben szereplő Ekhó attribútumait rendeli az anyához, „kit az istenek megbüntettek, de akin mégis megkönyörültek.”³² Az isteni büntetés az anya és a mitikus előkép esetében is megvonás: az anya nyelvtől való megfosztottsága a lírai én amnéziájának párhuzama. Valastyán Tamás a verset Jonathan Culler aposztróf-konceptiója felől olvassa, az Ekhót/„anyám”-at, avagy a lírai „ő”-t „a szinte legtökéletesebben, azaz katakretikusan megtestesült aposztróf”-nak tartja.³³

Krupp József a kötet utószavában³⁴ és egy tanulmányában³⁵ arra utal, hogy míg az anya Ekhó szerepébe kerül, a lírai én a saját élete folyója fölé hajolva Narcissusként

²⁷ BORBÉLY Szilárd, *Bukolikájában. Idýllek*, Jelenkor, Budapest, 2022, 61.

²⁸ Uo., 8.

²⁹ „Hogy Petri lehetett volna, anyámnak pedig akkoriban volt / az idegösszeomlása. Lehet, az egészet kitaláltam, mert / Emlékeimet elvették tőlem, a kegyes isteneknek hála.” Uo., 63.

³⁰ Uo., 61, 64.

³¹ BORBÉLY, *Nincstelének*, 247. Vö. még: 265, 308–309.

³² BORBÉLY, *Bukolikájában*, 65.

³³ VALASTYÁN Tamás, „Amikor valaminek vége”. *Invenció és konvenció Borbély Szilárd utolsó verseiben*, *Literatura* 2017/4., 339–340.

³⁴ KRUPP József, *Az idill alakváltozásai. Utószó* = BORBÉLY, *Bukolikájában*, 140.

³⁵ KRUPP József, *Tinószemű, Kírké és az „istenek”. Borbély Szilárd Bukolikájában című kötetének antik vonatkozásai*, *Studia Litteraria (Antikvitás recepciók)*, 2022/1–2., 195–196.

pozicionálódik. A kép ráadásul tovább variálódik, ugyanis az anyának „üveges lett / szeme fénye”,³⁶ a lírai én pedig így szól: „arca fölé hajlok, / írisze befagyott tükrében az arcom verődik vissza csupán.”³⁷ Ahogy Krupp utal rá, a vers az ovidiusi *Átváltozások Narcissus. Echo* epizódját idézi meg, amelyben „Echo elsőnek sose szól, hang tükre a hangja. / Volt még teste is akkoriban, most már csak a hang él”. Narkiszszosz pedig később a víztükörben megpillantott néma tükörképét szemléli: „És gyönyörű szádból, úgy sejtem, szép szavak ezre / árad válaszként, s fülemig nem juthat el egy se.”³⁸

Krupp az utószavában a versindító Mnemoszünére hivatkozva azt is megjegyzi, hogy „[a]z alvilágban az ugyanazon nevű forrás az emlékezés, a Léthé nevű pedig a felejtés képességét adja meg.”³⁹ Léthé és Mnemoszüné duális képze, Narcissus és Ekhó története a Borbély-vers kettős palimpszesztusa. A továbbiakban ez utóbbi páros nyomán haladok elemzésemben.

Mnemoszüné a 2011 elején közölt verset leszámítva Borbély életművében még kétszer fordult elő. Először abban a hagyatékban maradt töredékben bukkan fel, a „Mnemoszune” nevű fájl neveként, amelyet utoljára 2009. március 29-én mentett a szerző, és amely az [*Az Emlékezet kertje*] című szöveget tartalmazza, valamiféle előszót ahhoz a töredékesen és törmelékesen fennmaradt regénytervhez, amelyet a feljegyzésekben és töredékekben máshol *P. emlékezete* vagy *Metamorfózisok kertje* címekkel lát el, s amelyekben Franz K., a Hofburg titkosügynöke, megfigyeli a másik főszereplőt.⁴⁰ A „Soha sem tudtam történetet mesélni.” mondattal induló önvallomásában Franz arról számol be, hogyan tette magáévá mások emlékeit és történeteit, úgy, hogy az emlékezés az imagináció és a kisajátítás, a magát beleképzelés és nem utolsósorban az ismétlés lett:

Soha sem tudtam történetet mondani. A mások történeteit ismételttem meg, mert arra neveltek, hogy higgyek az ismétlésben. Vagy ha azt próbáltam elbeszélni, amelyhez nekem magamnak is közöm volt, akkor is úgy tettem azt, ahogy a másoktól hallottam az ő történeteiket, amelyek idegenek voltak nekem. Visszagondolva ezekre most, úgy érzem, többnek magam is részévé váltam, mintha szereplője lettem volna, úgy színezttem tovább emlékezetemben. Idővel saját emlékeimmel gazdagítottam a hallott és lelkemben megőrzött elbeszéléseket.⁴¹

A töredék szövegében ugyan nem, csupán fájlnevként jelenik meg Mnemoszüné, de a téma hasonlósága miatt Franz monológja a fentebb taglalt önértelmező Borbély-

³⁶ BORBÉLY, *Bukolikájában*, 62.

³⁷ *Uo.*, 63.

³⁸ Ovid. *Metam.* III. 358–359, 460–461, ford. CSEHY Zoltán (kézirat).

³⁹ KRUPP, *Az idill alakváltozásai*, 139–140.

⁴⁰ A töredék vélhetőleg Kazinczyról és más valós alakokról mintázott szereplői egy felvilágosodáskori esszéregény ígéretét hordozzák. Ennek a tervnek a részét képezték a Borbély által publikált, a 2008-ban havi rendszerességgel közölt írások az Élet és Irodalom tárcarovatában.

⁴¹ BORBÉLY Szilárd, „Mnemoszune”, Rich Text fájl, utolsó mentés: 2009. március 29., 1.

szövegekkel vonható párhuzamba. Az ismétlés említése a törlődött emlékek helyének betöltésére, az anamnézis eszközeként szolgáló saját kéziratok ismételt olvasatára és magáévá tételére emlékeztet.

Az életmű másik pontja, ahol Mnemoszüné megjelenik, az a 2010 végén publikált *Az Olaszliszkai* című darab, az emlékezet és a felejtés problémáját talán a legsokrétűbben pozicionáló Borbély-szöveg. Tekintet nélkül erre a korábban már vizsgált kulturális és műfaji rétegzettségre,⁴² Mnemoszüné ezúttal egy kardalban úgy kerül elő, mint az emlékezet alakító ereje: a vádlottaknak a bűntényre való visszaemlékezését átalakító erő.⁴³ Az istennő tehát az iménti hagyatékban maradt töredékhez és az *Ekhó a verandán* című vershez hasonlóan itt sem kizárólag az Emlékezet ura, mint az antik mitológiában, de átveszi Léthé szerepkörét is, hiszen az emlékek megvonása, törlése is az ő munkája. Mnemoszüné e két ellentétes hatás forrása, nemcsak töröl, generál is, vagyis az emlékezet a múlt képét „alakítja”, sőt, megalkotja.

Mnemoszüné az ókori görög világban a Múzsák anyjaként volt ismert, segítségért a rapszódoszok invokációikban a lányaihoz hasonlóan folyamodtak az emlékezésért (mimnēskomai).⁴⁴ Az orális mnemotechnikákon alapuló epikus hagyomány érthető módon előbb az emlékezetre kell, hogy támaszkodjon, s csak ezután az ihlető erőre. Hésziodosz (Theog. 53–55) szerint Zeusznak Périában szülte meg Mnemoszüné a kilenc múzsát, miután szeretőjeként kilenc éjjelen át újra és újra meglátogatta. Platón a *Theatitétosz* (191D) egy pontján a Szókratész által előadott viasztábla-allegória kapcsán említi Mnemoszünét, az ő ajándékaiként pedig a jó emlékezetet. Pontosabban, tőle függ az, hogy az egyén a „lelkébe” milyen viasztáblát kap: ebbe az egyénenként változó minőségű, méretű, tisztaságú stb. viasztáblába akár a pecsétnyomó, úgy íródik bele a perceptív tapasztalat, az emlék tehát ennek (le)nyom(at)a.

Alighanem Hésziodosz nyomán rendeli Eleuthér városához Hölderlin is hasonló című versének harmadik változatában, egyik utolsó töredékében Mnemoszünét, amelyben a gyász és az emlékezet viszonyait igyekszik feltárni. A *Mnemoszüné* című vers második változata, amely még nem nevezi meg az istennőt, több olyan elemet is tartalmaz (visszhang, folyók, elhagyott nyelv, gyász), amely az *Ekhó a verandán*nal való összevetésre okot szolgáltat.

⁴² FÖLDES Györgyi, *Show. Klasszikus és modern európai minták Borbély Szilárd drámáiban = Kánon és komparatiztika. A kánonok többszólamúsága kelet-közép-európai kontextusban*, szerk. FÖLDES Györgyi – SZÁVAI Dorottya, Gondolat, Budapest, 2019, 289–295.; VÁRI György, *Akárkit keresünk. Borbély Szilárd: Szemünk előtt vonulnak el, Műút 2011/5.*, 52–56.; VALASTYÁN Tamás, *Az idegen tekintete. A Borbély Szilárd-dramák olvashatóságának és játszhatóságának két előfeltételéről = Lábjegyzetek Platónhoz 16. Az idegen*, szerk. LACZKÓ Sándor, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus, Szeged, 2018, 307–319.; RADNÓTI Zsuzsa, *A titokzatos Borbély Szilárd-dramák*, Jelenkor 2013/6., 604–608.

⁴³ „A felejtés alakítja / a múltakat. Így lesz igaz, / mi hamis volt, és vádolnak / olyanokat, akik semmit sose tettek. / Ó Mnemoszüné, nincs nagyobb, / mint a Te hatalmad, kisimítod / a ráncot, a múltak felett örködsz, / Hogy az emlékezet alakítsa / a szavakat. [...]” BORBÉLY Szilárd, *Szemünk előtt vonulnak el. Dramák*, Palatinus, Budapest, 2011, 35.

⁴⁴ James A. NOTOPOULOS, *Mnemosyne in Oral Literature*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 69. (1938), 465–493.

Ahogy fentebb megjegyeztem, Borbélynál Mnémoszüné egyben Léthé funkcióját is felöleli. A platóni Er-mítosz nyomán közismertté váló képzet szerint a túlvilágon újjászületésre váró lelkek isznak a Léthé vizéből, s ennek folytán elfelejtik az életüket. Platón orfikus képzetköréből merít.⁴⁵ Ez pedig a mítoszon alapul: Mnémoszüné ugyanis Kalliopé fiának, Orfeusznek a nagyanyja. Az orfikus töredékek külön részét képezik az elhunyt túlvilági utazását segítő *totenpassok*, halotti útlevelék, apró, vésett feliratú aranylapocskák. Ezeknek a feliratai azt tanácsolják az elhunyt szomjúságtól gyötört lelkének, hogy a túlvilágon, Hádész háza előtt balra található, fehér ciprusok jelezte folyó vizéből ne igyon, hanem menjen tovább az Emlékezet tavához vagy folyójához, amelyből hideg víz ered. Az örnek pedig azt kell mondania, „a föld és a csillagos ég gyermeke vagyok, szomjúság epeszt s haldoklom. Adj innom e vízből.” Ez különleges erővel és tudással ruhazza fel az elhunyt lelkét, több töredék szerint *müsztész* és *bakhosz*, vagyis beavatott lesz.⁴⁶

Mnémoszüné a borbélyi életmű eme jegyének az orfikus szövegek kontextusában való értelmezésére egy életművön belüli kapcsolat is feljogosít. A *Halotti Pompa* az antikvitást referenciális alapként használó *Ámor & Psziché Szekvenciáinak* két versében is előfordulnak orfikus motívumok. A *XXVII. A Pillangó útjának emblémája* című szabálytalan szonett az orfikus kozmogóniákhoz megtévesztésig hasonló teremtésmítoszt ad elő, többek közt az Éjt és az Aithért szerepeltetve – előszövege valószínűleg Arisztotelész *Madarak* című művének 690–702. sora.⁴⁷ Phanés, az elsőszülött, aki a kozmikus (pillangó)tojásból kikelt, világosan utal e képzetekre, a protogonosz a hagyomány értelmében az Erósszal, s így végső soron a ciklus Ámorával válik felcserélhetővé.⁴⁸

A ciklus *XVIII. A tudat egykori tájai* című verse háttérben a *totenpassok*on olvasható orfikus túlvilágkép palimpszesztusa sejlik fel:

[...] Így van a halállal is. Szavakat
gyűjtenek az erdőben azok, akik az újjászületésre

várnak. A hallgatás mélyen nyomódik bele az agy
puha, zsíros szövetébe. A felejtés hűs folyó, rejtett
áramlatai gyöngéden simogatják a hullámaiba lépők

lábait. Mint tabletták, színes kavicsok csillannak
a meder fenekén. De a lélek vegyileg tompított
fájdalma mélyén mégis az eltorzult arcú szatír üvölt [...]⁴⁹

⁴⁵ Alberto BERNABÉ – Jiménez SAN CRISTOBAL, *Instructions for the Netherworld. The Orphic Gold Tablets*, Brill, Leiden, 2008, 30, 35–36, 52–55.

⁴⁶ Uo. Lásd még: *Orfeův sestup do podsvětí. Výbor z orfických textů*, szerk. Křištof A. ERHART, Pavel Mervart, Červený Kostelec, 2011.

⁴⁷ Uo., 20–22, 36.

⁴⁸ BORBÉLY, *Halotti Pompa*, 103.

⁴⁹ Uo., 94.

A felejtés folyója a hagyomány értelmében a ciprusokkal övezett Léthének feleltethető meg. Az „idő[t] elfutó folyó”-nak nevező *Ekhó a verandán*-hoz, illetve a *Nincstelenek* egy pontján előforduló „emlékezés folyója” megfogalmazásához hasonlóan.⁵⁰

Nem mellesleg a léthe (λήθη) szó ellentétéből képződik a görög igazság, az alétheia (ἀλήθεια) szó is, amelynek etimológiai jelentése a „felejtés hiánya”, tehát tudásként éppúgy fordítható, mint igazságként.⁵¹

Ekhó és Narkisszosz katakrézise

A felejtés, a gyász, az elbeszélhetőség és az emlékezet szempontjából megkerülhetetlen Jacques Derrida *Mnémoszüné* című esszéjének olvasása, amely kimondottan borbélyi felütéssel indít:

Sohasem tudtam történetet mesélni. A mivel semmit sem szeretek úgy, mint az emlékezetet és az Emlékezetet magát, Mnémoszünét, ezt a tehetetlenséget mindig szomorú fogyatékoságként éltem meg. Miért vagyok megfosztva az elbeszélés képességétől? Miért nem részesültem Mnémoszüné adományából?⁵²

Míg Borbély szövegeiben a beszélő én megfosztatott az emlékezéstől, Derridánál megvonatott az emlékezet adományából való részesüléstől. Borbélynál a lírai én nem emlékszik az „elbeszélhető beszédre”,⁵³ a Franz nevű elbeszélő nem tud „történeteket mondani”, és mások történetét ismételve teszi meg azokat saját emlékeivé. Bár hasonló problémát jár körül, Derrida esszéje nem az önelbeszélés, hanem a gyász felől íródik: elhunyt barátjára, Paul de Manra emlékezik – a három előadást tartalmazó *Mémoires pour Paul de Man* (1988) című kötet első darabjáról van szó. A gyász felől tematizálva az emlékezetet, idézi Hölderlin imént említett, azonos című versét. Derrida esszéje a gyász(olás) szempontjából termékeny alapot kínál Borbély Szilárd életműve ezen vonatkozásainak értelmezésére – elsősorban a *Halotti Pompa*, illetve a *Bukolikatájban* Szuromi Lajos emlékére íródott két versének esetében. Derrida – csakúgy, mint a *Bukolikatájban Valaminek*-ciklusa és az azt keretező két vers – emlékezet-munkájában elkülöníthetjük a másakra (a barátira) való emlékezést, illetve a saját múltra való visszaemlékezés lehetetlenségének problémáját, az én történetének elbeszélhetetlenségét.

A gyászt, a barát emlékezetét Derrida a másik bennünk levéseként írja le: „[...] a bennünk élő másik *magában* él, merthogy *bennünk* él, és emlékezetének ezt vagy azt a részét az ő emlékére éljük meg.”⁵⁴ A mellett a paradox gondolat mellett érvel

⁵⁰ „Idővel az emlékezet nehézkes folyója azonban már nem sodorta tovább az idegenül csengő szavakat.” BORBÉLY, *Nincstelenek*, 172.

⁵¹ BERNABÉ–SAN CRISTOBAL, *I. m.*, 17.

⁵² Jacques DERRIDA, *Mnémoszüné*, ford. NÉMETH Helga – FOGARASI György, Pompeji 1997/2–3., 148–180.

⁵³ BORBÉLY, *Bukolikatájban*, 61.

⁵⁴ DERRIDA, *I. m.*, 161. (Kiemelés az eredetiben.)

továbbá, hogy a másik bennünk levése „[...] narcisztikus struktúra része, a másik annyira megjelöli az én-t annak önmagához való viszonyában, oly hamar kondicionálja, hogy a gyászba borult emlékezet »bennünk«-levése a másik jövősvé, a másik eljövételévé válik [...]”.⁵⁵ Ezzel a gondolattal készíti elő a terepet Derrida arra, hogy Paul de Man *Az önéletrajz mint arcrongálás* című esszéjét vizsgálni kezdje.⁵⁶ Ebben de Man – Philippe Lejeune-nel szemben – elveti, hogy az önéletrajz műfaj vagy beszédmód volna, az olvasás egyik figurájának tartja, egy olyan „tükrös struktúrának”, amely minden szövegbe beépül.

A tükör-mozzanat, mely minden megértésnek része, felfedi azt a tropologikus struktúrát, ami minden megismerésben működik, beleértve az én megismerését is. Az önéletrajz érdekessége ily módon nem abban áll, hogy megbízható önismeretet tár elő – nem ezt teszi –, hanem hogy meghökkenítő módon mutatja meg a tropologikus helyettesítésekből álló textuális rendszerek lezárásnak és totalizálásának (vagyis létrejöttének) lehetetlenségét.⁵⁷

Paul de Man a tükör-modell bevezetésével az önéletrajziságról szóló diskurzusok központi problémáját, a fikcionalitás kérdését oldja fel. Gondolatai nyomán válik olvashatóvá az *Ekhó a verandán* lírai énjének Narkisszosz-pozíciója is: elsősorban az önmaga múltjára való emlékezés szándéka, s ennek lehetetlensége miatt. Másodszorban az anyára való emlékezés által is, arra a „másik”-ra emlékezik, akit gyászol, aki (Derrida fogalmával) benne él a lírai én múltjában.⁵⁸

E ponton szükséges áttérni de Man írására, akinek állítása szerint „a prosopopeia [...] egy hiányzó, holt, vagy hangnélküli létező fiktív megszólítása, mely a megszólítottat a beszéd képességével ruházza fel, s megteremti számára a válaszadás lehetőségét. [...] A prosopopeia az önéletírás trópusa.”⁵⁹ Az arcadás, a hanggal nem rendelkező létező megszólítása, beszéddel való felruházása e kettőssége mentén jelenik meg az *Ekhó a verandán*ban is, egyrészt a lírai én önéletírói hangjaként, másrészt pedig az anyának (az anya emlékének) való arcadásként, hangadásként. Paradoxont takar az előbbi is a felejtés miatt („Nem tudok arról, aki voltam [...]”),⁶⁰ az utóbbi pedig azért, mert az anyától a beszéd képessége megvonatik, ő csupán a megszólítás, az aposztrófé tükré. Az Ovidius által feldolgozott mítoszban Ekhó Juno büntetése folytán csak a végszavakat ismételteti, ám halála után, a teste híján pusztá visszhangként él tovább. A Borbély-vers ennek nyomán úgy olvasható, mint az eleven (testtel bíró) Ekhóra való emlékezés, míg a lírai én önéletírói jelenében az elhunyt anya teste hiányzik. Az arcadás, illetve hangadás kétszeres paradox helyzetbe kerül,

⁵⁵ Uo., 162.

⁵⁶ Paul de Man, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji 1997/2–3., 93–107.

⁵⁷ Uo., 96. Idézi: DERRIDA, I. m., 163.

⁵⁸ „Minden »bennem« marad, vagy »bennünk«, »köztünk« marad a másik halálakor; minden rám lett bízva, ránk lett hagyva vagy ránk lett utalva, miránk és mindenekelőtt arra, amit emlékezetnek nevezek: az emlékezetre, a másik emlékére (à la mémoire) [...]”. DERRIDA, I. m., 171.

⁵⁹ de Man, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, 101.

⁶⁰ BORBÉLY, *Bukolikatájban*, 61.

először a lírai hang önelbeszélésének lehetetlensége miatt, másodsorban pedig az anyára való visszaemlékezés által, aki csupán visszhang, tükör. De Man egy későbbi tanulmányában a költői hang fogalmát járva körül a prosopopeiát az aposztrófé, a megszólítás trópusának nevezi. Az arctalannak való arcadás esetét, a katakrézist szintén a prosopopeián belül gondolja el.⁶¹ Innét érthető meg Valastyán Tamás kijelentése, aki Jonathan Culler *Aposztrófé* című esszéje – amely *Az önéletrajz mint arcrongálás* tanulságait is felhasználja – nyomán olvassa a verset, s Ekhót „a szinte legtökéletesebben, azaz katakretikusan megtestesült aposztrófé”-nak nevezi.⁶²

De Man nyomán folytatva elemzésünket fontos összeolvasni a prosopopeia két tanulmányában nyújtott meghatározást, amely az arcadást itt az önéletrajzírás, ott az aposztrófé trópusának nevezi. A két kijelentés nem áll ellentétben: az aposztrófé, mint a jelen nem lévő megszólítása, a hozzá való odafordulás az önéletírás esetében az én lesz, s ezáltal jön létre a már említett tükör-modell. Mivel a lírai én által megszólított a költeményben lévő múltbeli én („abból a korból”, „a nyolcadik év”)⁶³ elbeszélését Mnémoszüné büntetése, az emlékezet megvonása ellehetetleníti, a prosopopeia az én esetében, hasonlóan az Ekhóhoz, szintén katakretikus: a felejtésben elarctalanodottnak ad arcot.

Narkisszosz a jóslat szerint csak akkor éli meg az öregkort, „»Hogyha magát sosem ismeri meg [...]«”.⁶⁴ Ha az orfikus képzetek felől értelmezzük a tabut, akár azt is mondhatnánk, hogy aki a léthé és nem az alétheia állapotában van. Aki Mnémoszüné vizéből iszik, olyan lesz, mint a beavatottak (műszthész). Narkisszoszt végső soron az önmegszólítása, a magának való arcadás katakrézise veszejt el. Ezt a vonást az önéletrajzát (*Nincstelenek*) befejezett, önmagának arcot adott életrajzi szerző öngyilkossága felől olvasni messze túlvezetne az irodalmi elemzés határain.

Narkisszosz és az önéletrajziség

Paul de Man és az öt *Mnémoszüné* című esszéjében (a szó konkrét és átvitt értelmében egyaránt) idéző Derrida írásai felől olvasva a *Bukolikatájban*, a másikra való emlékezés gyásza és az én elfelejtett, önéletíróilag megalkotott történeteinek dichotómiája szinte tapinthatóvá válik – e szempontok érvényesítése a *Kafka fia* és

⁶¹ „But prosopopeia means to give a face and therefore implies that the original face can be missing or nonexistent. The trope which coins a name for a still-unnamed entity, which gives dace to the faceless is, of course, catachresis. That a catachresis can be a prosopopeia, in the etymological sense of »giving face«, is clear from such ordinary instances as the face of a mountain or the eye of hurricane. But it is possible that, instead of prosopopeia being a subspecies of the generic type catachresis (or the reverse), the relationship between them is more disruptive than that between genus and species.” Paul de Man, *Lyrical Voice in Contemporary Theory = Lyric Poetry. Beyond the New Criticism*, szerk. Chaviva Hošek – Patricia Parker, Cornell University Press, Ithaca, 1985, 57.

⁶² VALASTYÁN, I. m., 342.

⁶³ BORBÉLY, *Bukolikatájban*, 61, 62. Minden bizonnyal a lírai én életének nyolcadik évről van szó, a kilencedikben költöztek el a „másik” faluba. Vö: „Gyerekkoromban megfogadtam, hogy nem beszélek arról, ami abban a faluban történt, ahol az első kilenc évemet töltöttem.” BORBÉLY, *Kötelességem írni a szegénységről*.

⁶⁴ Ovid. *Metam.* III. 348 ford. CSEHY Zoltán (kézirat).

a *Nincstelenek* esetében is gyümölcsöző lehet. Az önéletrajziséget illetően talán a *Kafka fia* némi magyarázatra szorul, ám ha Franz Kafka portréjának megalkotását az emlékezet felől gondoljuk el, a *Bukolikatájban* ciklusai két emlékező szólomának (az én és a másik) párhuzamát ismerhetjük fel a regény törzsanyagát nyújtó Kafka-fejezetek és a kötet első fejezeteiben megszólaló önéletírói hang között. A *Kafka fia* elbeszélő hangjainak ambivalens játékában az önéletírói szólalom az életrajzíróéval keveredik.⁶⁵ Kafka portréjának megalkotásában, az emlékezet munkájában az imagináció szerepe éppúgy felértékelődik, mint az én múltjára való visszaemlékezés esetében – utóbbiak közül több passzus is a *Nincstelenekre* emlékeztet.

Bár a digitális hagyatéék fájljai nyomán bizonyos mértékig rekonstruálható a *Kafka fia* szöveggenézise,⁶⁶ a regénykiadás szövegének alapot nyújtó, a szerző által összefűzött, és 2013. december 9-én utoljára mentett fájlon kívül más fájl, amely a regény elején olvasható önéletírói passzusok verzióját tartalmazta volna, nem találtam. Annyi mindenesetre leszögezhető, hogy a *Kafka fia* alkotói folyamata 2010 tavaszán–nyarán új, intenzív fázisba lép.⁶⁷ A *Nincstelenek* a szerző 2011 nyarán dolgozott a legintenzívebben,⁶⁸ ugyanebben az évben közölte a *Bukolikatájban* verseinek zömét. Úgy vélem – bár ez nem eléggé megalapozott, pusztán az életrajzi tényezők kontextusában valószínűsíthető kijelentés –, hogy Borbélynál a *Kafka fia* kéziratán való munkálkodás közben jelentkezett annak igénye, hogy elbeszélje a saját történetét. Sőt, egy kicsivel még korábban: hiszen már a 2009 őszén írott *Az árvaság* bejelentései az erre való igényt.

Különös, hogy az apa halála után, 2006-tól a több én-szövegben is megfogalmazott felejtés- és anamnézisproblémát követően, a *Kafka fia* írása közben kezdett Borbély az önéletírás felé fordulni. De vajon hogyan beszélheti el önmaga múltját az én, hogyha nem emlékszik a szavakra, a történetekre, hogyha Mnemoszüné, vagy „az emlékezet ura” kitörölte az emlékeit? Az anamnézis ismétlésével, a saját történet elfelejtett kéziratának (újra)olvasásával és ismételtetésével, sőt, a kitalálással (Petri alakja), tehát az imagináció vagy az invenció segítségével?

E vonatkozásban Borbély önéletírói műveinek legeklatánsabb esetét, a *Nincstelenek* című regényt érdemes megvizsgálni, illetve azokat a befogadás pozicionálása szempontjából fontos paratextusokat, amelyek az önéletírás ősi, s mint de Mannál láthatunk, látszólagos dichotómiáját, a referencialitás („valóság”, pontosabban annak rekonstrukciója) és a fikcionalitás (amely Wolfgang Iser értelmezésében az imaginárius hordozója) viszonyait problematizálják. Az önéletrajziség jelei az első regénykiadás szerzői fülszövegében jelennek meg a leghangsúlyosabban, ahol Túrricse

⁶⁵ Vö. LÁSZLÓ István, *Kafka fia és Borbély szerzője. Gondolatkísérlet*, Kalligram 2023/10., 42–51.

⁶⁶ Száz Pál, *Kafka fia fragmentumok. Bevezető Borbély Szilárd hagyatékban maradt töredékei elé*, Kalligram 2023/10., 10–22.

⁶⁷ Uo., 13.

⁶⁸ „Mindig elkezdtem és félretettem, mert kerestem a hangot, a formát, a nyelvet és a szerkezetet, amelyen erről beszélni lehet. Két éve már elkészült, de félretettem, időm se volt vele foglalkozni, erőm se. Aztán a múlt nyáron újra elővettem és végre lezártam” – mondja a regényről 2013-ban. BORBÉLY, *Kötelességem írni a szegénységről*.

GPS-koordinátája szerepel – a szerzőnek a másik fülön látható gyermekkori portréja szomszédságában –, s amelyben azt állítja a szerző, hogy a regény „életrajzi alapú, tehát korlátozott fikció”.

Több interjúban is rákérdeznek a szerzőnél a fikcionalitás és referencialitás viszonyaira, amelyekre ő meglehetősen tárgyilagosan válaszol. Barna Péternek például a következőket feleli:

Ez a könyv olyan fikció, amelyben majd minden valóságos. Az egész azonban mégsem az, mert kitaláció. Az emlékezet, az emlékezet elbeszélhetősége jelentette az egyik legnehezebb feladatot, mert nem történetet mond el, hanem egy hangulatot akar a szöveg megmutatni. Egy gyerek szorongását, félelmeit, bizonytalanságát, kiszolgáltatottságát.⁶⁹

Az oximoronral indító választ s a talányos folytatást olvasva az lehet a benyomásunk, mint a Borbély-versek esetében: hogy a költő játszik a szavakkal. Ennél azonban többről van szó, mint a későbbiekből kiderül. Itt megint Mnemoszüné büntetésével (megfosztásával) találkozunk: az én történetének elbeszélhetetlenségéért felelős felejtés problémájával.

Tanulságos még annak az interjúnak a kézírata, amely rövidítve a *Pusztító csend* címen jelent meg.⁷⁰ A cikk végleges verziójából kihúzták az első két kérdést és az arra adott válaszokat, így ez a változat a szerző digitális hagyatékában, az általa használt gépre utoljára 2013. július 18-án mentett fájl szövegén alapul. Az első kérdésre, hogy „mennyire stilizál[ja] a valóságot”, a következőt válaszolja:

Annak ellenére, hogy az elbeszélte történetek 90-95 százalékban megestek valahol a valóságban is, leírva és egy efféle szerkezetbe rendezve már nem úgy igazak, mint ahogy megtörténtek. De a valóságot igazából nem én (B. Sz.) stilizálom, hanem a szerző nézőpontja és a nyelve, az a hang, amelyen beszél. Vagyis amelyen az elbeszélés megszólal.⁷¹

Borbély válaszaiból egyértelmű, hogy a dichotómia számára is látszólagos, sőt, magában a műben is találkozhatunk olyan jegyekkel, amelyek a hiányzó emlékek fabrikálására utalnak, az anamnézis folyamatának helyére pedig az imagináció, pontosabban az invenció kerül.

Az első, alább idézett passzusban az emlékek „kitalálása” az énelbeszélőhöz, a másodikban pedig az anya alakjához kapcsolódik, s valami olyasmit tesz az effajta emlékezés tárgyává, amely korábban a nemtudás, a léthé része volt, s most alétheia lett, azaz feltárukozás, nem-felejtés, tud(om)ás és igazság. Az anya alakja akkor is

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ BORBÉLY, *Pusztító csend*, 10.

⁷¹ BORBÉLY Szilárd, *BORBÉLY SZILÁRD-INTERJÚ – VASÁRNAPI HÍREK – 2013. JÚLIUS*, fájl-név: borbély szilárd-1a, Word-fájl, utolsó mentés: 2013. július 18., szerző: Rác I. Péter. A beszélgetés rövidítve megjelent: BORBÉLY, *Pusztító csend*.

felbukkan, amikor az én fabrikál emlékeket, a beszéd lehetetlensége pedig az emlékezés körülményeként bukkan fel:

Ülök az árokparton és emlékeket találok ki. Nem tudok beszélni. Mostanában nincs hangom. Nem fáztam meg, csak nem tudok beszélni. Fekszem az ágyban és nézem a falat hetek óta. Nem beszélek anyámmal. Nem tudom, mi történt. [...] Eszembe jut a nagyanyám, de nem emlékszem rá. Egyéves voltam, amikor meghalt. Megpróbálom kitalálni a nagyanyám.⁷²

Anyám az asztalnál ül és egy zsák paszulyt fejt. Közben beszél. Anyám emlékeket talál ki nekem. Azt akarja, hogy úgy emlékezzek, ahogy ő. [...] Anyám elbeszélései közt van, ami megtörtént és van, ami nem. [...] Ezekre a történetekre azért emlékszem, mert már többször elmesélte. [...] Én arra emlékszem csak, amire ő emlékezik. Minden emlékemből hiányzik valami, ha nem anyám mondja el. Mert ezeket az emlékeimet anyám találta ki. De minden emlékemből hiányzik az anyám.⁷³

Az első idézet esetében megjegyzendő, hogy az eredeti szövegkörnyezetben sem világos az elbeszélő némaságának oka, amely az elbeszélés lehetetlenségének újabb eseteként olvasható. Egy gyermekkori depressziós időszak szimptomájáról lehet szó. Az anya fikciója („talál ki”, „van, ami megtörtént és van, ami nem”) a második idézetben, a magáévá tétel, az ismétlés által generált emlékkalkotás folyamatának leírása kísértetiesen hasonlít a „Mnemoszune” fáj tartalmazta [Az Emlékezet kertje] című szövegben foglaltakhoz. Kissé távolabbról pedig ahhoz az anamnetikus tapasztalathoz, amelyről a saját kéziratának megtalálását illetően beszélt, látszik igen hasonlónak. Az anya, aki hiányzik az emlékekből, de aki kitalálja az önéletbeszélő (bizonyos) emlékeit, egy mnemonikus ekhó: nem emléke önmagának, de az önéletbeszélő emlékezésében visszhangzik tovább. A *Nincstelene*kben, az emlékeket létrehozó énelbeszélésben, önéletírásban, akár csak az *Ekhó a verandán* esetében is, Narcissus és Echo munkál. Gondoljunk csak Petri alakjára, akit lehet, hogy „csak kitalált” a lírai én.⁷⁴ Itt, ahogy a *Nincstelene*kéből vett mindkét példa esetében is, a képzelet, a „kitalálás”, vagyis az *inventio* lép az *anamnēsis* helyébe.

Nem véletlen a feltalálás szó használata, amely egyfelől a klasszikus retorika fogalmaként a költői műalkotás forrására, az *inventióra* utal, másfelől azonban az olasz *ingegnóra*, amely Gianbattista Vico szerint mint képzelet, „fantasia”, és az emlékezet részét alkotja. Már Arisztotelész azonos kategóriába sorolta a *mnēme* és a *phantasia* fogalmát, ahogy Hobbes is a képzeletet (*Imagination*) és az emlékezetet (*Memory*), a retorika oktatásból származó *ingegno* hozzárendelése e pároshoz azonban Vico újítása, s mindhárom jelenséget az emberiség alapvető mentális eljárásaként a feltalálás, az *ars inveniendi* fajtája. Vico *Az új tudomány* egy helyén (§699) azt állítja,

⁷² BORBÉLY, *Nincstelene*k, 98.

⁷³ *Uo.*, 128–129.

⁷⁴ BORBÉLY, *Bukolikájában*, 63.

az invenció kreatív módon alkalmazza a tapasztalatot. Az emlékezet nem csupán meglévő, *mnēme*, vagy felidézett, *anamnēsis*, de a Múzsák anyja is: s míg a lányok az emberi alkotást jelentik, addig az őket megszüülő Mnemoszüné az imaginációt és az invenciót, a feltalálást, a leleményt jelenti.⁷⁵

A két citátumban az emlékezés efféle invencióként működik. Pozícióját az autodiegetikus elbeszélő, a fokalizátorként szereplő gyerek nézőpontja adja meg, aki az elsajátítás révén olyan dolgokra kezd emlékezni, amelyek azelőtt történtek, hogy egyáltalán emlékezhetett volna rájuk. Ez nemcsak a nagyanya kitalálására igaz, de az anya kacás történetére vonatkozóan is („»Kicsi voltál«”).⁷⁶

A regény különös, megkettőzött narrációt működtet, amely mögött a Paul de Man által tükrös modellnek nevezett önéletírói megkettőződésre ismerhetünk. A regény elbeszélés módjáról Visy Beatrix megállapítja, hogy „gyermeknarrátora a felnőtt tudatból visszavetített figura, aki nem nélkülözi a felnőtt tudását.”⁷⁷ Deczki Sarolta pedig a következőképpen fogalmaz: „Kicsit skizofrén a narráció, hol valóban egy gyerekelbeszélőt imitál, hol pedig egy érettebb személyiség szemüvegén keresztül látjuk a világot.”⁷⁸ Ez az önéletrajzi tükrösség tehát a narrációban a fokalizáltságon keresztül nyilvánul meg, hiszen az autodiegetikus elbeszélésen áttetszik a szerzői én jelene. Az olyan mondatok, mint a „Megpróbálom kitalálni a nagyanyám.” vagy a „De minden emlékemből hiányzik az anyám.” esetében ez a narratív ambivalencia a legmegdöbbentőbb: ki mondja ezt, az önéletírói reflektív hang a mostból, vagy a főszereplő gyermek belső monológjáról van szó a régből?

Csondor Soma tanulmányában Visy és Deczki nyomán megállapítja, „hogy a két elbeszélői hang nemcsak váltogatja és kiegészíti egymást, hanem időnként teljesen szétválaszthatatlanná válik.”⁷⁹ Csondor éppen *Az önéletrajz mint arcrongálás* metaforáját, a forgóajtóban rekedt én-t használja ennek a kettősségnek a szemléltetésére. Az emlékek kitalálása és a narrációs technika elemzése során pedig joggal jut arra a felismerésre, hogy „a *Nincstelene*k sokkal inkább önéletírás-kritika, avagy önéletrajz-dekonstrukció, mintsem »valódi« életrajzi szöveg.”⁸⁰

Egy magánlevél és a referenciális olvasat dilemmái

Az önéletrajzi referencialitás és fikcionalitás Paul de Man által elvetett dichotómiája szempontjából sokatmondó lehet az a magánlevél, amelyet a hagyaték „*Nincstelene*k” című mappájának „Háttéranyag”, illetve „Bikások” almappájában találtam. Ebben

⁷⁵ Jürgen TRABANT, *Memoria – fantasia – ingegno = Vico's New Science of Ancient Signs*, ford. Sean WARD, Routledge, 2003, 106–122.

⁷⁶ BORBÉLY, *Nincstelene*k, 128.

⁷⁷ VISY Beatrix, *A prómszámok könyve*, *Studia Litteraria* 2016/1–2., 211.

⁷⁸ DECZKI Sarolta, *A falu hallgat. Borbély Szilárd: Nincstelene*k, Új Forrás 2014/4., 4.

⁷⁹ CSONDOR Soma, „Emlékeket találok ki”. *A referencialitás és fikcionalitás forgóajtója Borbély Szilárd Nincstelene*k című regényében = *Az olvasás modalitásai. Dekonstrakció, referencialitás, performativitás*, szerk. BÓKAY Antal – EGRÍ Petra, PTE Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, Pécs, 2022, 109.

⁸⁰ *Uo.*, 110–111.

a levélben Borbély másodunokatestvére (a neveket itt tapintatból nem szerepeltetem) osztja meg a címmel a család történetét illető dilemmáit, pontosabban Borbély önreprezentációjával és származástörténetével kapcsolatos aggályait. A 2011. augusztus 1-én keltezett levél nem támadó, de érthető módon méltatlankodó: többször kihalatszik belőle a számonkérés szólama, mégpedig a valóság számonkérése. A levélíró Borbély egyik legfontosabb interjúszövegére, *Az igazi nevem nem ismerem* címűre hivatkozik, s noha jól tudja, hogy az önelbeszéléshez az írók esetében imagináció is táptalajt nyújt, meglátása szerint Borbély „megalapozatlan, sőt egy helyen kifejezetten valótlán dolgokat” állított. A terjedelmes, majdnem kilenc flekkes levél írója vélekedését részletesen alátámasztja, nagymamája emlékeztére alapozva, valamint Borbély (Bikás) Mihály egy másik, a nagymama által faggatott testvére vélekedéseire. Megjegyzéseiből kiderül, hogy a családban nagy vihart kavartak Borbély állításai apai nagymamájáról, Pap (a majdani regényben: Pop) Máriáról, a levélíró nagymamájának édesanyjáról. Aki nehezen viselte a dolgot („nagyon fájt neki”, „sokat sírdogált miatta”), ráadásul egy levelet is írt Borbélyhoz, amelyet azonban nem küldött el („[...] a múltkor a Bibliájában találtam meg, csak hát nem küldte el, szégyellte (helyted is).”) A levélíró később kijelenti, hogy nagyanyjával együtt rágalmazásnak tartja az író családjára vonatkozó kijelentéseit.

Borbély (Bikás) Mihály testvérei közül ma már senki sem él, a 2011-es levél így felbecsülhetetlenül fontos anyag nemcsak a *Nincstelenek* szempontjából, de Borbély Szilárd származástörténetének referencialitása szempontjából is. A levélíró megjegyzése szerint az általa feltárt tények célja, hogy „legalább tudd, hogy más olvasat is létezik, csak hát ők nem irodalmárok, nem tudják közzétenni az ő történetüket.” A levél részletesen tárgyalja a családi múlt eseményeit, noha a levélíró ekkor még nem ismerhette a *Nincsteleneket*, amelynek legintenzívebb alkotói szakasza éppen azokban a hetekben zajlott, amikor kézhez kapta a levelet. Az abban elbeszélte történet azonban már korábban megfogalmazódott (*Az igazi nevem nem ismerem; Gyerekkor falun*), ugyanakkor a levelet a regény tükrében érdemes olvasni. Szerepel benne az idős Amália (a regénybeli Máli) gondozásának problémája, aki – hasonlóan id. Bikás Mihályhoz – a Borbély családnak akart szegődni. Ezt a levélíró annak érveként használja, hogy a család nemhogy kitagadta Borbély Mihályt, hanem éppen ellenkezőleg: kedvelte. Egyébként a regényben Máli elutasításának epizódja megfelel a levél állításainak.

Az örökösödési ügyeket a nagyanya emlékei alapján részletezi tovább a levélíró, amelyből az derül ki, hogy Bikás Mihályt semmiféle hátrányos bánás nem érte, sőt, éppen ellenkezőleg, előnyben részesítették, kedveztek neki. Eszerint tehát egyáltalán nem volt szó kitagadásról. A második dolog, amelyet a levél kimondottan tagad, Borbély (Bikás) Mihály balkézről való, félzsídó származásának története: „Bizony mondhatom neked, hogy a mi családban nem keringtek ilyen pletykák.” Borbély Mihály névváltoztatásának is más oka van, mint a regényben eltérően motivált alakításának: a nagymama és a másik testvér egybehangzó értesülése szerint Pap Mária a fia névváltoztatását illető kérdésekre „aszt válaszolta, hogy a katonaságnál Miskát csúfolták a Bikás név miatt, s ezért kérte, hadd változtassa azt Borbélyra.”

A levélből az is kiderül, hogy valóban létezett Túrricsén egy Mózes József nevű zsidó boltos, akinek a családja odaveszett, a vézskorszak egyetlen túlélője, akiről a nagymamája mesélt a levélírónak. De cáfolja, hogy közös portán éltek volna a Bikás családdal. Állítása szerint előbb néhány háznýira laktak egymástól a Petőfi utcában, majd egy családon belüli házcsera-egyezmény keretében Bikás Mihály Mózes József portájával átellenbe, Bikás János korábbi telkére költözött családjával, a levélíró által részletezett családi konfliktust megoldandó. A levél zárlatában a levélíró így összegzi a cáfolatai tanulságait:

Nekem kicsit úgy tűnik, a beszélgetés alatt Kiss Szemán Róbertben is felmerült mindez egy villanásnyi időre, amikor megkérdezte: „Nem lehetséges, hogy visszavetesz a gyermekkorodba bizonyos érzelmi hozzáállást egy későbbi időszakából?” Azt hiszem, manapság irodalmi körökben roppant jól mutat egy ilyen életrajz. Bocsásd meg az őszinteséget, de ahányszor végigolvasom azt a néhány oldalt, öntudatlanul is ez ugrik be elsőnek: túlságosan klappol.

A levélíró talán nem olvasta *Az önéletrajz mint arcrongálást*, mégis lényegbe vágó dolgot fogalmazott meg az önelbeszélés konstruáltságát, az önéletírás fikcionalizáltságát illetően. A családi emlékezet forrásainak felhasználásával cáfolatai azonban nem a regény, hanem az interjú, tehát egy nem fikciós, de referenciális-diskurzív szöveg „ellenében” íródtak. Az élettörténet összeolvashatósága miatt azonban a levélben szereplő állítások összevetése a *Nincstelenek* cselekményével messzemenő következményekkel jár a regény értelmezésére nézve, mintha csak annak egy „B” verzióját tartalmazná a levél. Nem teljesen inverzét, de nem is tükröképét. Beszédes a levélíró megjegyzése, aki ugyanazt a szót, a „kitalálni”-t használja, mint az emlékeket illetően a *Nincstelenekben* és az *Ekhó a verandánban* Borbély.⁸¹ E megállapítások lényegében azzal a tanulással összegezhetőek, amit Paul de Man így fogalmaz meg: „Az önéletrajz érdekessége nem abban áll, hogy megbízható ön-ismeretet tár elő – nem ezt teszi –, hanem egy nyelvi struktúra manifesztációja a referens szintjén.”⁸²

Záchor, avagy az emlékezet mózesi parancsa

Az elemzés ezen pontján érdemes visszatérnünk a fentebb életrajzi kulcsszöveggé olvasott önvallomásos töredékhez, *Az árvasághoz*. Ebben nemcsak a felejtés tapasztalata kardinális, de az írói önreflexió megfogalmazása is, hiszen az én történeteinek elbeszélése kudarcba (és feledésbe) fullad. Hogy pontosan milyen történetekre gondolt, fikciósakra vagy valóságosakra, a saját élettörténetére, vagy másokéra (Csokonai?, Kazinczy?, Kafka?), nem tudni, mindenesetre a történetet megalkotó

⁸¹ „Az irodalomban az írók, költők közül sokan írtak álnéven, találtak ki magukról fiktív, esetlegesen titokzatos származást, fedtek fel különleges családtörténetet különféle okokból, különféle célok elérése érdekében, bevett dolog ez, már a kezdetektől.”

⁸² DE MAN, I. m., 96.

kutatásról is ír.⁸³ A történetmondásnak a gyermekkora óta tapasztalt, újra és újra ismétlődő, kudarcra végződő „nekirugaszkodásai” után most (2009), tizenhárom évvel az első berlini tartózkodást, a harmincharmadik év mély depressziós időszakát követően újra elszántan nekifeszül: „[...] ekkor már azzal az eltökélt szándékkal, hogy gyerekeimnek elbeszéljem az én történetem, amelyet ugyan nem ismerek, de az elbeszélés, ekkor azt reméltem, majd segíteni fog, hogy megismerjem.”⁸⁴

Életrajzi kontextusba helyezve a kijelentés értelmezhető az én történeteit elbeszélő szándék és motiváltság felől. Ha valóban 2009 őszén jelentkezett először az önéletrajz ígénye, amely később a *Nincstelenséghez* és a *Bukolikájához* vezetett, mint fentebb állítottam, akkor is lehettek ennek a szándéknak korábbi előzményei. Konkrétan pedig a *Kafka fia* regénykiadásának függelékébe beálogatott [*Utószó*] szövegében, amely inkább egy önéletrajzi, semmint egy Kafka-regény zárlatának illik be, és amely az *ur-Kafka fiát* tartalmazó hagyatékbeli mappában egy 2004. június 4-én, 8:42-kor mentett fájl alapul.

Ha belegondolok, mit tudok az édesanyámról vagy az édesapámról, olyan kevés marad megbízható tudás. Ha a kislányom megkérdezi majd, hogy meséljek róluk, kik voltak ők, hogy éreztek, milyen emberek voltak, nem fogok tudni semmit sem mondani. Alig telt el néhány hónap, néhány év, és már nem tudok semmit. [...] Másként nem tudom őket megtartani az emlékezetemben, minthogy készítek egy fikciót, amely emlékmű, és mindeközben a lelkemet kell megvizsgálnom.⁸⁵

Az *árvasággal* több ponton összecsengő részletben különösen a „gyerekeimnek elbeszéltem” szándéka fontos, vagyis az emlékezet ígénye már nem kizárólag személyes indíttatású, hanem az én önmaga folytatásaként, az emlékek továbbadásaként és emlékhagyásként motiválódik. Ez összecseng azzal a mondattal, amely a zsidó identitásra nézve a kulturális emlékezet szempontjából megalapozó. A *Kivonulás* könyvében, az Új protestáns fordításban⁸⁶ ezt olvashatjuk:

2 Mózes 12:14 Tartsátok emlékezetben ezt a napot, és ünnepeljétek meg az Úrnak nemzedékről nemzedékre. Örök rendelkezés ez, hogy megünnepeljétek!

2 Mózes 13:3 Mózes ezt mondta a népnek: Megemlékezzél erről a napról, amelyen kijöttél Egyiptomból, a szolgaság házából, mert erős kézzel hozott ki onnan benneteket az Úr. Ezért nem szabad kovászosat enni.

⁸³ „Azt viszont hosszú-hosszú évekig nem értettem, hogy miért kedvetlenedek el attól, hogy egy elkezdett történetet tovább mondjak, amely vágy pedig kezdetben annyira ösztönző volt számomra, hogy hónapokat töltöttem a tervezett történettel, anyagot gyűjtöttem hozzá, jegyzeteket készítettem, könyvtárak olvasótermeibe vagy éppen levéltárakba mentem el, ahol kutatóként kerestem össze azokat a megsárgult papírokat, leveleket, dokumentumokat, amelyek egy személy, egy esemény, egy történés megértéséhez és elbeszéléséhez közelebb vihettek volna.” BORBÉLY, *Az árvaság*, 4.

⁸⁴ Uo., 6.

⁸⁵ BORBÉLY Szilárd, *Kafka fia*, Jelenkor, Budapest, 2021, 181.

⁸⁶ Déri Balázs kimutatta, hogy BORBÉLY (bár talán nem egyedülként) az 1975-ös úgynevezett Új protestáns fordítást használta. Ezért itt ennek 1990-es revideált kiadását használom: <https://www.bible.com/bible/1239/> (Hozzáférés: 2023. november 1.)

2 Mózes 13:8 És mondd el fiaidnak azon a napon: Amiatt történik ez, amit az Úr cselekedett velünk, amikor kijöttünk Egyiptomból.

2 Mózes 13:14 És ha majd megkérdezi egykor a fiad, hogy mit jelent ez, akkor mondd el neki: Erős kézzel hozott ki bennünket az Úr Egyiptomból, a szolgaság házából.

A két bibliai idézet a pészah és a széder est ünnepének és rítusának megalapítása. A kivonulás emlékezte, a „záchor” mózesi parancsolata azonban a kollektív zsidó identitás és kulturális emlékezet megalapozásának általánosságban véve sarkalatos pontja – erről Jan Assmann több helyen is értekezett,⁸⁷ Yosef Hayim Yerushalmi pedig teljes könyvet szentelt a zsidóság és az emlékezet viszonyának.⁸⁸ A pészah és a kivonulás felidézése a kulturális emlékezet megalapozásának példájául szolgál Assman *A kulturális emlékezet* című könyvének bevezetőjében, vele az identitás konnektív struktúrája mellett az ismétlés elvén működő rituális koherenciát is szemlélte.⁸⁹

Borbély Szilárd motiváltságát – az utódok számára elbeszélte én-történetet mint mnemonikus megalapozó gesztust – összevetni a pészah és széder megalapításának mózesi parancsával elsöre talán társításnak tűnik. Érdekes azonban tekintetbe vennünk azt, hogy a Borbély-életműben a 2005-ös év idejétől egyre intenzívebben hagynak nyomot a „beáramló” zsidó motívumok – amelyekről Déri Balázs kimutatta, hogy nem tapasztalati, hanem intellektuális kútfőkből származnak („beleolvasta magát” a zsidóságba). Ezek között a judaizmus hagyományából átvett elemek között a széder estén mesélt Haggada intertextusa az egyik legmarkánsabb, a szerző többször is beépítette azt különböző műveibe. A legmegdöbbentőbben talán a *Haszid Szekvenciák XVIII.* holokausztversébe, ahol a Haggadából származó, a legfiatalabb gyermek által feltett kérdés („Mért oly különös ez az este?”), Otto Moll, a náci tiszt szájába kerül. A húsvétal egybeeső pészah *Az Olaszliszkai* (poszt)haszid történetet imitáló bevezetőjében is megjelenik, a darab a *Chad Gadját*, *A gödölye meséje* című, gyerekek által mondott láncmesét idézi, amely a darab s egyben a Haggada vége (egyébként utal rá a XVIII. vers zárlata is). Mindkét művében az OMZsA Haggadát idézi Borbély,⁹⁰ később a *Nincstelenségben* felhasznált intertextusok pedig az 1936-os, Pap Károly által fordított Haggadát használja fel.⁹¹ A regény digitális kéziratának

⁸⁷ JAN ASSMANN, *Exodus and Memory = Israel's Exodus in transdisciplinary perspective. Text, archaeology, culture and geoscience*, szerk. THOMAS E. LEVY – THOMAS SCHNEIDER – WILLIAM H. C. PROPP, Springer, Cham, 2015, 3–15.; JAN ASSMANN, *The Invention of Religion. Faith and Covenant in the Book of Exodus*, ford. ROBERT SAVAGE, Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2018; JAN ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS ZOLTÁN, Osiris, Budapest, 2004.

⁸⁸ YOSEF HAYIM YERUSHALMI, *Zachor. Jewish History and Jewish Memory*, University of Washington Press, Seattle–London, 1982.

⁸⁹ ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, 15–18.

⁹⁰ *Haggáda*. RIBÁRY Géza dr. bevezetésével, MUNKÁCSI Ernő dr. történeti és művészeti tanulmányával, KOHN Zoltán dr. fordításával és Magyarázatával, Kiadja az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció, OMZsA, Budapest, 1942.

⁹¹ *Haggáda. Peszach estéjére*, PAP Károly közreműködésével összeállította NAMÉNYI Ernő, Ézsaiás vallásos társaság kiadása, Budapest, 1936.

a szomszédságában, a „Háttéranyag” című mappában található „HAGGADA” című Word-fájlba (amelyet 2011. augusztus 3-án, szerda este hozott létre és mentett) írta át sorait Borbély: a Haggada kezdetét és a négy fiú példázatát – utóbbit végül nem használta fel a regényben.

A *Nincstelenek*ben a pészah ünnepe a transztextuális, kulturális hibridizmust produkáló borbélyi zsidókeresztény poézis nyomán épül be, amelyet a *Haszid Szekvenciák*, a *Míg alszik szívünk Jézuskája*, a *Szól a kakas már*, *Az Olaszliszkai* című művekben brikolázként megalkotott. A *Nincstelenek* helyzete azonban speciális az önéletrajziaság és a műfajiság miatt, hiszen itt nem a különböző kulturális kódok összeeresztéséről van szó, hanem azoknak az én történetébe való beleszövéséről. A regény értelmezéseinek többsége a különös zsidó identitás még különösebb megformálását emelte ki. Az irodalomtudományos diskurzusoknak a 2010-es évek környékén használt divatos fogalmai csak úgy rajzanak az ekkoriban publikált Borbély-művek körül: testpoétika, megfosztottság, identitás, trauma, alárendeltség.

A *Nincstelenek*, amelynek cselekménye a különféle elnyomástörténetek sorjázásából áll össze, valóban megalkot egyfajta zsidó identitást, mégpedig kétféle módon. Először is a kirekesztés által: az apa balkézről való származásának nyílt titka ad okot Gogának és Majomnak (Mózes József vészorkorszakban meggyilkolt gyermekeinek nevével) csúfolt testvérpárnak a megalázás megtapasztalására. Azonban a falu családot illető gyűlölete is levezethető ebből. Bár nem egyedüli identitásnarratíva a regényben (a románság, ruténség stb. mellett több más is előfordul), a zsidó identitás narratív megkonstruálása igen hangsúlyos, sok példát idézhetnénk rá, akár a fentebbi szak- és divatszavak használatának jogosságát bizonyítandó. A regény értelmezőinek többsége viszont nem tér ki arra a kardinális kérdésre, hogy miért az anya igyekszik a család számára a zsidó identitást megalapozni, holott az apának „kellene” – vagy legalábbis, valószerűbb lenne egy effajta, sorsába belenyugvó apa, aki a zsidó szokásokat külsődleges gesztusokként elsajátítva imitálja (amelyeket sabszajgójaként gyermekkorában láthatott, ellentétben az anyával). Ez azonban csak a regény zárlatában történik meg, amikor a kitagadott apa kiddust mond.⁹²

Számos példa közül csak a legbeszédesebbre fókuszálunk: az anyával való messiásvárás játékára és az anya által gyakorolt rítusokra. A sábesz beköszöntét megelőzően a narrátor emlékeit *kitaláló* anya azt mondja: „»Azt játsszuk, hogy zsidók vagyunk,« mondja anyám.”⁹³ Pészah ünnepének megtartása ezek között a felvett identitáskonstruáló gesztusok között – legyen szó akár a játékról, a rituális ismétlésről, az emlékek kitalálásáról – a legmarkánsabb. A rítusokat az anya gyermekei körében, az apa távolléte idején végzi, holott a sábesz, pláne a széder est, amelyet imitál, a család együtt-létén, meghitt, közös ünneplésen alapul. Az anya a gyermekeinek a Haggada elejéből olvas fel – küzdve az olvasással – mindjárt a regény elején. A Haggadában különösen hangsúlyos helyen akad el, éppen a záchor fentebb idézett mózesi parancsánál:

⁹² „Apám leveszi a szekrény tetejéről a kalapot. Fejére teszi. Feláll, a kezét kiterjesztve elmondja az áldást. Rosszul tudja, mert nem tanították meg neki. Csak ahogy hallotta gyerekként, félreértve a szavakat, úgy mondja. Aztán megesszük, amit a föld adott és a szavak megszenteltek.” BORBÉLY, *Nincstelenek*, 315.

⁹³ *Uo.*, 214.

Gondolkojtok az eszméről, amelyek emlékére van ez az ünnep... [...] Ez az eszme: a szabadság, amelynek határai az igazság és a szeretet legyenek. Ha gyermekek kérdezni fogja, mit jelentenek ezek a szokások, parancsok és törvények, amelyeket meghagyott nekünk Urunk Istenünk, akkor így válaszolj: Rabszolgák voltunk...⁹⁴

E mondatnál megbicsaklik az anya hangja, s megismétli, miután a Kicsire nézett, a mondatot. A regény kétharmadánál a zsidó szóra adott „azonosítások” újabb sorjázása az anya fejezetkezdő kijelentésével („Anyám azt mondja, hogy mi zsidók vagyunk.”)⁹⁵ indul meg, majd a következő megjegyzésével fejeződik be: „»Akkor mi is zsidók vagyunk?«, kérdi a nővérem. / »Azok leszünk«, válaszolja anyám.”⁹⁶ A család ekkor a távollévő apára „emlékez[ik]”, az ő fogadalmát tartják meg helyette, „hátha elfelejtette”.⁹⁷ (Előzőleg kiderül, hogy az apa a pénteket a hajnalcsillag feljövételéig végigböjtöli, nem mondja meg, mi célból.)⁹⁸ Amikor a folytatásban a narrátor beszámol a gyertyagyújtás után az anyának arról, hogy Gogának csúfoltja, az anya mintha csak a pészahi Haggadát folytatná a fejezetzáró mondatl: „»El fogunk innen menni. Isten kivezet«, mondja.”⁹⁹ A távollévő, pénteki böjtöt tartó apa később is megjelenik, itt az anya szavai világosan utalnak a pészahi „Jövöre Jeruzsálemben” köszöntésre, noha az együttlét is vonatkozhat egyszerűen az apával kiteljesedő családra is: „Anyámmal azt játsszuk, hogy a Messiásra várunk, mint a zsidók. [...] Anyám Jeruzsálemről mesél. Meg Eszter királynőről. És arról, hogy jövöre már együtt fogunk ünnepelni. De nem itt.”¹⁰⁰

„Lássátok, ez a nyomorúság kenyere, mondja apám. Ebben az évben még rabok vagyunk, de a jövőben Isten szabad gyermekei leszünk.” – az apával kiegészítve írja át Borbély a „HAGGADA” fájlban a Pap-Naményi féle Haggadát.¹⁰¹ A mondatot a széder elején az apa vagy a házigazda mondja, a Magid részt, az egyiptomi szolgaság és megszabadulás történetének elbeszélését megkezdve, miközben felemeli a szédertálat.

A regényt lezáró elköltözés „a másik” faluba, a családnak a falusiak által száműzött apát követő kivonulása szempontjából a *Nincstelenek* exodus-történetként olvasható. Az anyai zsidó identitáskonstrukció a szolgaság házából való kivonulás reményének rituális megalapozása. A reményé, hiszen az anya igyekszik támaszt nyújtani a család többi tagjának. A kiközösített család gyűlölete megidézzi az egyiptomi szolgaság, majd a babilóniai fogság, s a zsidók exilumáról szóló tanítást, a szétszóratás

⁹⁴ *Uo.*, 50.

⁹⁵ *Uo.*, 200.

⁹⁶ *Uo.*, 202.

⁹⁷ *Uo.*, 203.

⁹⁸ *Uo.*, 217. Ez a gyakorlat éppúgy származhat a zsidó, mint a keresztény gyakorlatból (a nagypéntekre utalva), a szöveg nem informál erre nézve. Ugyanez mondható el arról az epizódról is, amikor az apa hajlongva imádkozik, hiszen ennek sem kell, hogy feltétlen a zsidó szokásra utaljon, lehet saját szokás is (*Uo.*, 312.).

⁹⁹ *Uo.*, 203.

¹⁰⁰ *Uo.*, 217.

¹⁰¹ PAP-NAMÉNYI, I. m., 9. Ebben a Haggadában nem szerepel a „Jövöre Jeruzsálemben” köszöntés. Az OMZsA Haggadában az idézett mondat a következő formában szerepel: „Ma még itt vagyunk, de holnap már Izrael országában, ma még rabok vagyunk, de holnap már szabadok lehetünk.” 9.

kulturális képzetét is – utóbbinak az előbbieket előképként szolgálnak. A regény névtelen faluja mintha a *gálat/gólesz* metonímiája, pontosabban ezen belül is színek-dochéja lenne.

Nem ez az egyetlen példája a regényben a borbélyi brikolázspoétikára és a hagyományhoz való viszonyára nézve meghatározó metonimikus gondolkodásnak. Helycserék sora történik, amelyekben a hagyomány által kijelölt pozícióba mindig valami más illeszkedik – csak éppen a *Nincstelének* esetében az önéletrajziségből és a műfajiságából kifolyóan ez a rend narratív módon formálódik meg. E megfontolások miatt vitatkoznék Polgár Anikó különben kiváló és inspiratív kritikájában olvasható megállapításával, amely szerint „[a]z elbeszélés színhelye, az Erdőhát misztifikálódik, szinte bibliai térré lesz [...]”,¹⁰² mivel ehhez a misztifikáláshoz a metafora (konkrét dolog távoli jelentéssel töltődik) elvének érvényesülése vezetne el. A táj, a falu tere a konkrét dűlőneveket és toponímiákat felvonultató regényben feltérképezhető, ám e geonarratíva nem jut túl az elsődleges, szó szerinti jelentés szintjén, még a Messiás-járás motívumhasználat mellett sem töltődik távoli jelentéssel. A metonímia logikáját követve itt egy profán tájról van szó, ezzel cserélődik fel a kivonulás kulturális emléke a referencialitásnak köszönhetően: a személyes a kollektív helyébe kerül. A zsidó identitás és kulturális emlékezet megalapozó szövegének, a záchor mózesi parancsának teljesítése helyébe az én történetének az elbeszélése lép, belső indítástól. *Az árvaság* egy megjegyzése megmagyarázza az önéletrajz nárcisztikus, tükrös struktúrájának működését, amely a regényben a lebegtetett, „visszavetített” elbeszélés-módban nyilvánul meg leginkább. Borbélynak ez a megjegyzése a zsidó hagyománnyal való találkozására reflektál, illetve annak a költői motívumhasználatnál és a poétikai eljárásoknál mélyebb „következményeire” utal. Emellett a regény jellegzetes, az önéletrajzi *mostból* való visszavetített elbeszélés-módját, az emlékek „kitalálásának” aktusát is sajátos fényben tünteti fel, mint ahogy annak a kérdésnek is lehetséges választ nyújtja, hogy miért éppen a zsidóvá válás (levés) vezet ki a Szolgátság Házából, a névtelen falu metonímiájából: „A könyv népe emlékezete okozta talán bennem, hogy nem gondoltam fontosnak olyan könyvet írni, amely nem akar többet, mint papír és festék, a hiúság és a magamutogatás emlékműve lenni.”¹⁰³

A sorokkal érdemes összeolvasni a *Kafka fia Kafka a Rabbinnál* című fejezetét. Ahogy arra Borbély Kafka képét, az írás és élet, illetve identitás kapcsolatát elemezve Kulcsár-Szabó Zoltán felhívta a figyelmet, a felejtés paradox módon pozicionálódik.¹⁰⁴ A regényfejezetben a felejtés tehát éppen a történetmesélés által problematizálódik: „[...] a reménység olyan, akár a felejtésre való képességünk. Mindkettő nagy és nehéz tudás, amely azonban nekünk, zsidóknak adatott meg a legkevésbé.

¹⁰² POLGÁR Anikó, *Megalvadt folyók. Borbély Szilárd Nincstelének című kötetéről*, Irodalmi Szemle 2013/7., 87.

¹⁰³ BORBÉLY, *Az árvaság*, 4.

¹⁰⁴ „Egy rabbi, aki az írást a felejtés évezredes zsidó gyakorlataként jellemzi, amely csak ebben a negatív értelemben teremt folytonosságot [...], Kafkát egyfelől azzal a – paradox – tanáccsal látja el, hogy ne feledkezzen meg a felejtésről [...]”. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Kafka fia. Borbély Szilárd a világirodalomban*, It 2019/3., 288.

Mármost a felejtés.”¹⁰⁵ Fontosabb szövegpárhuzam szól azonban emellett, hogy akár a regényben Kafka, úgy *Az árvaság* narrátora is azért akar elbeszélni, hogy az „üldözőim” elől elmeneküljön, hogy az ént elrejtse azok megtévesztése által. A *Nincstelének* mint a személyes exodus elbeszélése, talán valami hasonló funkciót lát el, egy fikciót készít arról, hogyan éltek a névtelen faluban.

Az árvaság felől olvasva a *Nincstelének* a gyermekeknek való, örökül hagyott emlékként olvasható, személyes haggadaként, az önéletrajzi én történetének olyan narratív konstrukciójaként, amelyben az invenció, a poézis alapelve lép az anamnézis helyébe. Az emlékeknek a felejtés miatti, mindaddig kudarcra végződő elbeszélése most beveződik. Ahogy a személyes emlékezet lép a kollektív és rituális helyébe, az egyiptomi szolgátságból kivonuló zsidó nép kulturális emléke a kitörölt és éppen a metonimikus csere közreműködésével újra feltalált emlékezet mintázata lesz. Vagyis az emlékektől megfosztó Mnémoszüné, paradox természeténél fogva, egyben a Múzsák anyjaként a poétai invenció kútforrása. A regényolvasással megvalósuló ismétlődő emlékező, rituális gesztusával az én történetének záchorját, az emlékezet mózesi parancsát teljesíti. Mintha a szédertál ételei helyett a regényt mutatná fel minden egyes olvasás: íme, így éltünk a Szolgátság földjén.

¹⁰⁵ BORBÉLY, *Kafka fia*, 44. Nem ez az egyetlen szövegpárhuzam a fejezet és *Az árvaság* között: „Számomra csupán akkor van értelme a szavaknak, ha megvédhetnek az élettől, és csak akkor tudnak megvédeni az élettől, ha történetekké tudom őket összefűzni, méghozzá olyan történetekké, amelyek eltüntetnek az én saját nyomaimat, amelyek a szavak között utánam ott maradhatnak. Üldözőim az elszórt nyomokat követve hamar utolérhetnének, és idő előtt végeznének velem, de ha ezeket a nyomokat történetekbe fűzve eltüntettem, akkor lehet esélyem a menekülésre.” *Uo.*, 41–42. *Az árvaságban* a következőket olvashatjuk: „Mert az a tizenhárom év, amelyben újra és újra nekirugaszkodtam annak, hogy elbeszéléseket hozzak létre, amelynél erősebb vágy nem volt sosem bennem, talán épp azért, mert az elbeszélés aztán majd engem is magába fogad, elrejt, menekülési útvonalat biztosít üldözőim elől, ez a vágy hajtott afelé, hogy elbeszélést hozzak létre. De minden ilyen szándék azzal a felejtéssel ért véget [...]”. BORBÉLY, *Az árvaság*, 6.